

jobb filozófusnak bizonyult Carnapnál. Szerinte a pozitívista módszer az éretlen modern tudomány erkölcsi világképében gyökeredzik. A pozitívista filozófusok és analitikus utódaik a modern tudományos eljárásokat akarták bevezetni a filozófiába. Mint-hogy a hagyományos filozófiai eszmék tudományos értelemben pontatlanok, ki akarták küszöbölni őket. Bohrhoz hasonlóan Heisenberg is hangsúlyozta, hogy a filozófiai értelmezés még a tudományban is visszatérést jelent a mindennapi nyelvhez, és ezt a visszatérést akkor is meg kell tenni, ha bizonyos fogalmak pontatlan használata lesz az ára. A valóság sok szeletét csak metaforákkal, parabolákkal és analógiákkal tudjuk megragadni. A szavak megszelídítük a világot. Vagy Wittgensteint parafrázálva: amiről nem lehet hallgatni, arról beszélni kell.

Erdélyi Ágnes

NÉMET ESZMÉK AZ ANGOLSZÁSZ VILÁGBAN

Hatástörténeti esettanulmány*

Max Weber eszméi ugyan viszonylag korán – már a 30-as évek első felében – eljutottak az angolszász világba,¹ de ez egy Adolf Hitler nevű embernek, illetve az ő sajnálatos politikai karrierjét követő emigrációs hullámnak köszönhető. És ez két szempontból is nagyon szerencsétlen körülménynek bizonyult.

Egyrészt azért, mert Hitler felemelkedése eleve kétes megvilágításba helyezte a német eszméket: akit a német eszmékkel, a német filozófiai hagyománnyal hoztak összefüggésbe, az az angolszászoknál könnyen abba a gyanúba keveredett, hogy valamilyen szerepe volt a náciizmus eszmei előkészítésében vagy legalábbis annak az intellektuális atmoszférának a kialakításában, amelyben a náciizmus kedvező fogadtatásra talált. Weber azonban emigráns propagátorai megkímélték attól a sorstól, amely az angolszász értékelésekben sok németnek kijutott,² és amelyet azután később, jóval a háború után, Lukácstól Weber is megkapott.³ Mivel az emigránsok sem önmagukat, sem a magukkal hozott eszméket nem asszociálták a gyanús filozófiai eszmékkel, és mivel – másfelől – a gyanú nagyon sok mindenre kiterjedt, a kényes viták helyett az látszott a legésszerűbbnek, ha bizonyos dolgokat egyszerűen nem említene. Bizonyos dolgokról tehát nem esett szó, amiről meg szó esett, azt az emigránsok magától értetődően igyekeztek olyan formában előadni, hogy az új közönség számára minél érthetőbb legyen: ahol a legkisebb lehetőség – akár csak valamilyen felszínes összefüggés – kínálkozott rá, ott angol vagy amerikai forrásokra hivatkoztak, és nyelvileg-fogalmi-

* Az itt következő tanulmány Max Weber angolszász recepciójával foglalkozó doktori disszertációm részlete. E helyütt szeretnék köszönetet mondani az Alexander von Humboldt-alapítványnak és dr. Tóth Imrének, a Regensburgi Egyetem professzorának: a Regensburgi Egyetemen Humboldt-ösztöndjasként eltöltött két év tette lehetővé a számomra, hogy megírjam A HATÁSTÖRTÉNET KÉRÜLŐ ÚTJAI címet viselő doktori értekezést.

lag is igyekeztek alkalmazkodni a befogadó közönség várakozásaihoz. Igyekezetükben néha egészen odáig mentek, hogy kínosan elkerülték a gyanús német források megnevezését, s inkább angol–amerikai ősoket kerestek maguknak és a magukkal hozott eszméknek.⁴ Igyekezetüknek meg is lett az eredménye: a háború utáni, egyre szaporodó és egyre inkább Weber német előzményeiről is számot adó Weber-irodalom már nemigen tudott változtatni azon, ami időközben bekövetkezett – Weber bizonyos elképzelései ugyanis ekkorra már a saját tradíciójukból kiszakítva és az angolszász filozófia nyelvi-fogalmi közegébe átültetve terjedtek el és hatottak.

De volt még valami ebben az emigrációs hullámban, ami Weber angolszász recepciója szempontjából meglehetősen szerencsétlen körülménynek bizonyult. Volt ugyanis a kortárs német (vagy tágabban: a német és osztrák) filozófiának egy olyan, nem a német tradícióhoz tartozó – sőt, a német tradícióval kifejezetten szakító – áramlata, amely eleve felette állt minden gyanúnak: a Bécsi Kör tagjainak és általában a logikai pozitivizmus híveinek sem Angliában, sem Amerikában nem voltak beilleszkedési nehézségei. Nekik nem kellett utólag keresni az angol–amerikai ősoket maguknak, hiszen ők valóban az angolszász filozófia empirista hagyományaihoz kapcsolódtak, s bizonyos törekvéseiknek a kortárs angolszász filozófiában is volt – például Bertrand Russell személyében – képviselője. Az ő esetükben igazából nem is recepcióról volt szó: az, amit a logikai pozitivizmus – például a tudományfilozófiában, az ismeret- és nyelvfilozófiában – eredményezett, tulajdonképpen az angolszász filozófia újabb fejleménye volt. De azért ez nem változtatott azon az – egyébként nem túl érdekes – apróságon, hogy az irányzat legjelesebb képviselői mégiscsak a bécsi és a berlini emigrációval érkeztek, s ezt követően indult meg az angolszász filozófia újabb fejleményének bámulatosan gyors kibontakozása. – És ez az egybeesés nagyon sokat ártott Webernek.

Csak ezek az ártalmak elég nehezen tetten érhetők. Itt ugyanis nem elhallgatásokról és nem is csupán megalapozatlan összefüggések hangoztatásáról volt szó, hanem arról, hogy az angolszász filozófia újabb fejleménye felvetett – vagy a korábbinál világosabb formában körvonalazott – bizonyos problémákat, és az angol nyelvű világ társadalomtudósai és filozófusai sokszor még Webernél is ezekre a problémákra keresték a választ. Őket egyáltalán nem az érdekelte, hogy mi volt Weber problémája, hanem az, hogy mit mond – mond-e valamit – Weber arról, ami újabban őket foglalkoztatja; és ebben az összefüggésben valóban nem érdekes, hogy milyen filozófiai kontextusban alakította ki Weber azt az álláspontot, amely valamilyen megoldást kínál – elfogadhatót, vagy éppen ellenkezőleg: vitára ingerlőt – az ő problémáikra. Csupán egyetlen példa: Hempel Webernek a kauzális értelmezés hipotetikus jellegéről szóló fejtegetéseiben és a kauzális hipotézisek esetén Weber által megkövetelt ellenőrzésben megerősítést vélt fölfedezni arra, hogy a társadalomtudományban éppoly elengedhetetlen a verifikációs elv alkalmazása, mint a természettudományban, és hogy a kontrafaktuális feltételezéseknek is ugyanolyan szerepük van az általános törvények megfogalmazásában, akár természet-, akár társadalomtudományról van szó.⁵ Ebben az összefüggésben valóban teljesen mellékes, hogy Weber számára a német filozófiai tradíció, Hempel számára meg az angolszász filozófia újabb fejleménye adta föl azokat a problémákat, amelyekre választ keresve – Hempel szerint – hasonló eredményekre jutottak. Ebben az összefüggésben csak maguk a problémák számítanak: igaz ugyan, hogy Weber a német tradícióhoz kapcsolódva tárgyalta a társadalom és a történelem tudományos megismerésének problémáit, de elképzelései a tradíciótól függetlenül is hatást gyakorolhattak bárkire, akit hasonló problémák foglalkoztattak. Az ilyen típusú hatás – amikor

a tradíciót figyelmen kívül hagyva vagy vele egyenest szembefordulva, közvetlenül a problémákhoz kapcsolódnak – nagyon gyakori a filozófia történetében:⁶ ilyen értelemben a logikai pozitivizmus hívei is nyugodtan kapcsolódhattak volna Weberhez – de csak akkor, ha a társadalom és a történelem tudományos megismerése foglalkoztatta volna őket.

Őket azonban tulajdonképpen nem ez foglalkoztatta; még akkor sem, amikor éppen a természet- és társadalomtudományok viszonyáról vagy – mondjuk – a történelem- és társadalomtudományok sajátos problémáiról beszéltek. Számukra ugyanis az angolszász filozófia újabb fejleménye – a pozitivizmus modern változata – adta föl a problémákat, és a tudományos megismerésről alkotott pozitívista elképzelésekben nincs helye a társadalom és a történelem megismerésének: a pozitívista tudományfilozófia – jöllehet nemcsak a természet vonatkozásában beszél tudományról – olyan fokig naturalista, hogy még a társadalom és a történelem pusztja létével sem számol. A pozitivizmus modern változatának – a neopozitivizmusnak – szigorúan empirista programja és következetes antihistoricizmusa tulajdonképpen csak a felszínre hozta és nyilvánvalóvá tette azt, amit a klasszikus változatban a pozitivizmus naiv – és Popper szóhasználatát követve: „pronaturalista”⁷ – historicizmusa még többé-kevésbé elfedett: hogy ú. a pozitivizmus egységes tudománykonceptiója nem más, mint a naturalista társadalom- és történelemfilozófia tudományelméleti újrafogalmazása.

Márpedig a naturalizmussal – azzal a felfogással, amely a valóság egészét, tehát a társadalmat és a történelmet is, természeti törvényeknek alávetett természeti folyamatnak tekinti – alapvető bajok vannak. Olyan bajok, amelyek miatt naturalista álláspontokról meg sem fogalmazhatók azok a problémák, amelyekkel a társadalom és a történelem megismerése szembe találja magát. Olyan bajok, amelyek miatt a német filozófusok már a múlt század végén és a századforduló idején is szembefordultak a pozitívista egységtudományi törekvések naturalizmusával, és a pozitívizmussal (akkoriban még a klasszikus pozitívizmussal) szemben fogalmazták meg a maguk módszertani dualizmusnak nevezett álláspontját.⁸ – És később, amikor Weber elképzelései megérkeztek az angolszász világba, ott ugyanennek a pozitívizmusnak – ugyanennek a naturalizmusnak – a modern változata fogadta őket.

A pozitívizmus modern változata már leplezetlenül naturalista. A XIX. századi pozitívista történelemfilozófia csődje miatt az örökösök – a XX. századi pozitivisták – hosszú időre teljesen elfordultak a történelemtől:⁹ a neopozitivisták és a velük rokonságban állók nem dolgoztak ki történelemfilozófiai álláspontot, és következetesen – néha szélsőségesen – antihistoristák voltak.¹⁰ De az igazán árulkodó nem ez volt: a modern pozitívista álláspont póré naturalizmusára mindennél jobban rávilágít az, amit hívei alaposan kidolgoztak – a neopozitívista tudományfilozófia, amely olyan fokig volt naturalista, hogy még a társadalom és a történelem pusztja létével sem számolt.

Egyrészt nem tudott számolni vele: a neopozitívista program alapjául szolgáló empirista ismeretelmélet ugyanis eleve kizárt a tapasztalatok feldolgozását biztosító feltételek közül minden olyan rendezelvet, amelynek segítségével megkülönböztethetők volnának a múltra és a jelenre, illetve a merőben természeti és az emberi eseményekre vagy állapotokra vonatkozó tapasztalatok. Kicsit kiélezve a dolgot, azt lehetne mondani, hogy az empirizmus elvét modern eszközökkel, szigorúan és következetesen érvényesítő neopozitívista tudományfilozófia végképp bebizonyította, hogy ha az empirizmus elve tartható, akkor a megismerhető dolgok között nincs helye a társadalomnak és a történelemnek; hogy az empirizmus elve és a társadalom és a történelem megismerésének igénye egymással nem összeegyeztethető.¹¹

A neopozitivisták empirizmusa azonban – másfelől – nem ad magyarázatot arra, hogy az empirista ismeretelmélet tudományfilozófiai következményeit a neopozitivisták program bizonyos esetekben a végsőkéig levonta, más esetekben meg nem is tudatosította. Az empirista ismeretelméletnek az a válfaja például, amelyet Russell, Moore vagy Ayer kidolgozott – az ún. érzet-adat elmélet – egyértelműen kizárja a múltat a *sui generis* ismeretforrások közül, ám hogy ennek tudományfilozófiai következménye is lehet (még hozzá nem is akármilyen: kérdésessé válik, hogy egyáltalán lehetséges-e a múltról ismeret), az a neopozitivistákat nemigen foglalkoztatta.¹² A verifikációs elvet, a megfigyelési elv semleges és elméletfüggetlen voltát, valamint a protokolltételek elsődlegességét megfogalmazó, klasszikusnak mondható neopozitivisták program még csak nem is tudatosította, hogy szigorúan és következetesen végigvitt empirizmusa miatt meglehetősen problematikus a történelmi ismeretek kognitív státusa.¹³

Más esetekben viszont éppen ennek az ellenkezője figyelhető meg. Az empirista ismeretelmélet ugyanis nemcsak a történelmi rendezőelvet iktatja ki, hanem más természetű rendezőelveket is eleve kiiktat a tapasztalataink feldolgozásához szükséges feltételek közül: például azokat, amelyek segítségével logikailag megkülönböztethetők volnának a merőben természeti és az emberi eseményekre vagy állapotokra vonatkozó tapasztalatok. Mivel magában a tapasztalatban nincsen semmi, ami arra utalna, hogy a tapasztalatnak valamilyen emberi tulajdonosa vagy hordozója volna – és a következetes empirista nem támaszkodhat másra, csakis a tapasztalatra –, az empirizmus elvét szigorúan és következetesen érvényesítő tudományfilozófia valójában kizárja azt a lehetőséget, hogy a tudomány leírjon olyan tényállásokat vagy eseményeket, amelyeknek hordozói emberek. Más szavakkal: az empirizmus elvét szigorúan és következetesen érvényesítő tudományfilozófia egészen szélsőségesen naturalista. És ebben a tekintetben talán a neopozitivisták voltak a legtudatosabbak és a legkövetkezetesebben empiristák. Már klasszikus programjukban levonták az empirista ismeretelméleti kiindulópontnak azt a tudományfilozófiai konzekvenciáját – amelyet azután a *fizikalizmus* álláspontjáról¹⁴ mondhatni *ad absurdum* vittek –, hogy csakis egy olyan nyelvet lehet elfogadni a tudomány nyelvének, amelyben az „Én”, az „individuum”, a „gondolkodó személyiség” stb. típusú – a tapasztalatoknak valamiféle tapasztalatilag nem megragadható, „metafizikai” egységére utaló – kifejezések nem szerepelnek, amelyekben az ilyen kifejezések helyére a tapasztalatilag megragadható folyamatokat leíró megfigyelési kijelentések (illetve, a szélsőségesebb változatban: a megfigyelhető fizikai folyamatokat leíró „fizikalisztikus” kijelentések) kerülnek. – Röviden: ugyanazok a logikai pozitivisták, akik a múltra vonatkozó kijelentésekben nem is gyanítottak „metafizikai csapdát” (pedig ha egy kijelentés valóban a múltra vonatkozik, akkor olyasmiről [is] van benne, ami nem írható le – az értelemszerűen csak a jelenre vonatkozó – megfigyelési kijelentésekkel), rögtön gyanút fogtak, és ösztözzel támadtak, ha egy kijelentésben nem naturalisztikus természetű leíró terminusok is előfordultak. A tudomány nyelvével szemben (és a logikai pozitivisták a tudományok módszertani egységének elvét vallották, tehát a természet- és társadalomtudományok egységes nyelvével szemben) olyan szigorú követelményeket támasztottak, hogy ami végül mint minden gyanú fölött álló megmaradt, az legfőképpen arra volt jó, hogy leírjon természeti folyamatokat, de még csak meg sem voltak fogalmazhatók rajta azok a problémák, amelyekkel az emberi társadalom és történelem megismerése szembe találja magát. Ami persze a neopozitivistákat, akik naturalisták voltak – és akik tudományfilozófiai fejtegetéseikben hosszú időn át még példának is csak ritkán hozták fel a társadalom- vagy történettudományt – egyáltalán nem zavarta.

A zavarok akkor keletkeztek, amikor a neopozitívizmus hívei egy másfajta – nem naturalista – társadalom- és történelemfelfogással találták szembe magukat; amikor például megpróbálták értelmezni Weber. Weber elképzelésének leglényegesebb elemei ugyanis – például az, hogy a társadalmat és a történelmet alkotó tények többségükben cselekvésjellegűek, amelyekből nem kizárható ki az intencionalitás szubjektív mozzanata – naturalista állásponttól egyszerűen értelmezhetetlenek. – És amikor mégis megpróbálták értelmezni őket, akkor ezek az elemek a felismerhetetlenségig eltorzultak.

Csupán egyetlen példa. Hempel azt állítja, hogy az individuális események magyarázata azonos elveket követ a természet- és társadalomtudományokban. Mindig arról van szó, hogy az individuális esemény néhány általános, ismétlődő (máskor is hasonló esemény bekövetkezéséhez vezető) körülmény fennállásából, továbbá néhány egészen sajátos (csak az adott esetre jellemző) konstellációból kikövetkeztethető. Ebben az értelemben „nyilvánvaló, hogy az egyedi előfordulásnak a maga egyszerűségében való magyarázata semmivel sem elérhetőbb a szociológia, mint a fizika számára... Az a feladat például, hogy a maga egyszerűségében magyarázzuk meg a nyugati kapitalizmust, [...] analóg lesz az 1950. március 18-i napfogyatkozás magyarázatakor felmerülő problémával”.¹⁵ És a következő bekezdésben teljesen nyilvánvaló lesz, amire az olvasó már a nyugati kapitalizmus példájából rájöhetett, nevezetesen, hogy Hempel az individuális társadalmi vagy történelmi események Weber által elfogadott magyarázata és a természettudományokban szokásos magyarázatok között nem lát különbséget. „A természettudományokban” – mondja – „egy egyedi esemény meg van magyarázva, ha megmutatjuk, hogy előfordulása törvények vagy teoretikus princípiumok segítségével kikövetkeztethető más eseményekből, rendszerint korábbi vagy egyidejű sajátos körülményekből. Mint Max Weber írásai világossá teszik, az egyedi események adekvát magyarázata lényegében a szociológiában és a történetírásban is ugyanilyen jellegű.”¹⁶ Hempel szerint tehát Weber „lényegében” ugyanazt mondja, amit ő; Hempel „csupán” azt látja problematikusnak, hogy a jeles német szerző a szociológia esetében megengedhetetlenül korlátozza az egyedi események magyarázatához segítségül hívható törvények vagy teoretikus princípiumok körét: Weber ugyanis csak érthető értelmi összefüggéseket fogad el magyarázó elvként, holott ő maga is hangsúlyozza, hogy a szociológiailag releváns viselkedések és folyamatok igen jelentős részének nem tulajdonítható értelem.¹⁷ Ahogyan Hempel megfogalmazza az ellenvetést: „a szociológia magyarázó elveinek az érthető viselkedés »értelemmel bíró« szabályaira való korlátozása [...] elfogadhatatlan”, hiszen a társadalomtudósoknak nemcsak érthető viselkedéseket, hanem nagyon sok esetben „Weber terminológiáját használva »nem megérthető egyformaságokat«”,¹⁸ a viselkedésben megfigyelhető szabályszerűségeket kell magyaráznia. Hempel nem is veszteget több szót a problémára, hiszen – mint mondja – bárki beláthatja, hogy itt „vagy a szociológia fogalmának önkényes korlátozásáról”, vagy egy teljesen alaptalan és semmilyen módon nem védhető „a priori ítéletről” van szó.¹⁹

Hempel számára – aki az 1950. március 18-i napfogyatkozást és a nyugati kapitalizmus kialakulását teljesen egyforma egyedi eseményeknek látja – valóban nem lehet szó másról, mint megalapozatlan a priori ítéletről vagy önkényes korlátozásról. Arra ő egyáltalán nem gondolt, ami Weber problémája volt: nevezetesen, hogy a nyugati kapitalizmus kialakulásának magyarázatakor szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a folyamat minden részletében akarattal és tudattal rendelkező lények intencionális cselekedeteiből épül fel, s emiatt a magyarázatnak ilyen esetben – a természeti folyamatok magyarázatával szemben – arról is számot kell adnia, hogy a folyamatok

résztevői milyen szubjektív intenciókkal rendelkeznek, hogy ők maguk milyen értelmet tulajdonítanak a cselekvésüknek. Hempel nem gondolt – mivel naturalista volt, nem gondolhatott – erre a különbségre: ő Weber megkülönböztetését egészen egyszerűen tapasztalati megkülönböztetésnek vélte, ezen az alapon pedig könnyű volt visszautasítania. Hempelt egyáltalán nem zavarta, hogy Weber nem tapasztalatiulag értvelt;²⁰ ezt elintézte azzal, hogy következtetlennek minősítette Webert. Nemigen tehetett mást, hiszen Weber problémáját – mondhatni – még artikulálni sem tudta: ő a magyarázatból a szociológiailag releváns viselkedések és folyamatok jelentős részét kirekesztő *önkéntes korlátozást* látott abban, ami valójában *többletteljesítményre* teszi képessé a szociológiát. „Az értelmező magyarázat” – mondja Weber – „többet nyújt, mint a megfigyelésen alapuló magyarázat”: lehetővé teszi, hogy a szociológiában „olyasmit is véghhezvigyünk, ami örökké elérhetetlen lesz mindennemű »természettudomány« számára”²¹ – az értelmező magyarázat ugyanis *érthetővé teszi* a folyamatokban részt vevő egyének viselkedését, abban az értelmi összefüggésben ragadja meg a viselkedéseket, amelybe azok szubjektív szándékolt értelmük szerint beletartoznak.

Hempel példája jól rávilágít arra, hogy a neopozitívista közvetítés Weber elképzeléseit a felismerhetetlenségig eltorzította: Hempel olyasmit tulajdonított Webernek – olyasmihoz kapcsolódott, és olyasmit cáfolt –, amit Weber nem állított. Az ilyen direkt torzítások azonban két okból is meglehetősen elszigeteltek és hatástalanok maradtak. Egyrészt azért, mert a neopozitivisták tulajdonképpen *nem közvetítették* a weberi elképzeléseket: a Hempeléhez hasonló alkalmi megjegyzéseken és vitákon túl még csak nem is igen emlegették Webert. Az alkalmi megjegyzések és viták persze tele voltak torz értelmezésekkel, de – és ez a másik ok – ezeket senki nem Weber-interpretációnak fogta föl. A helyzet ugyanis az volt, hogy egyes szerzők alkalmilag Weberhez kapcsolódva vagy Weberrel vitázva fejtették ki a neopozitívista álláspontot, de amit mondtak, az *mint a neopozitívista álláspont* – és nem mint Weber-értelmezés – *hatott*.

Az angolszász világ Weber-recepcióját a neopozitivisták igazából nem közvetlenül a Weber-értelmezésükkel befolyásolták: meghatározó szerepük abban állt, hogy ők alakították, ők formálták a befogadó közeg tudományos és filozófiai gondolkodását. Nekik köszönhető, hogy az angol-amerikai közönség eleve elutasított mindent, ami nem felelt meg a tudományosság követelményeiről vallott pozitívista elképzeléseknek, de tulajdonképpen nekik köszönhető az is, hogy Weber bizonyos eszméivel az angol-amerikai közönség mégiscsak kivételt tett. Kicsit élesebben fogalmazva: nekik köszönhető, hogy Weber eszméi mindjárt az elején töredékesen és torz formában kerültek át az angol nyelvű világ társadalomtudományos és filozófiai gondolkodásába – tudniillik bizonyos elképzelések át sem kerültek, eleve fennakadtak a neopozitívizmus szűrőjén, mások meg éppen azért jutottak át rajta, mert a befogadó közönség felszínes analógiák alapján bizonyos neopozitívista elképzelésekkel azonosította őket.

Az utóbbiakra Webernek az értékekkel és a tudomány korlátaival kapcsolatos nézetei nyújtják a legjobb példát. Ezek szinte azonnal beleolvadtak a logikai pozitívizmus felszínesen hasonló érveibe és azokba a felszínesen hasonló elképzelésekbe, amelyek előítélet-mentes szociológiát sürgettek, aminek következtében Weberből az angolszász országokban (és az angolszász interpretációk nyomán másutt is, csak másutt ennek nem mindig volt egyértelműen pozitív csengése) az „*értékületektől tartózkodó társadalomtudomány*” és az „*előítélet-mentes szociológia*” atyja lett. De a modern pozitívizmus jelenlétének és hatásának köszönhető az is, hogy a weberi elképzelések leglényegesebb elemei – például az, hogy a szociológia megértő társadalomtudomány – hosszú időn

át egyáltalán nem kerültek be az angol nyelvű világ társadalomtudományos és filozófiai gondolkodásába. A pozitívista tudományoszményen nevelkedett angol-amerikai közönség ugyanis eleve visszautasította a megértő társadalomtudomány igényét, mondván, hogy az nem felel meg a tudományosság követelményeinek. A tudományosság *pozitívista* követelményeinek a weberi megértő szociológia valóban nem felelt meg: a pozitívista tudományoszménnyel például összeegyeztethetetlen, hogy a tudomány „nem megfigyelhető entitások” feltárására törekedjen, márpedig az a „szubjektív értelem”, amelyet a társadalmi folyamatok szereplői tulajdonítanak a cselekvésüknek, mindenképpen „a nem megfigyelhető entitások” kategóriájába tartozik. Aki tehát a pozitívista tudományoszmény híve, annak számára Weber igénye – nevezetesen hogy az emberi cselekvéseknek van egy nem megfigyelhető, hanem érthető (az értelem feltárásával elérhető) mozzanata, és hogy a szociológiának ezt (is) fel kell tárnia – egyszerűen tudománytalan igény. Az angolszász közönség erősen pozitívista beállítottsága – mondhatni – kizárta, hogy a Weber-recepcióval a megértő társadalomtudomány programja is átkerüljön az angol nyelvű világ társadalomtudományos gondolkodásába.²²

Az a tény tehát, hogy a weberi elképzelések akkor érkeztek meg, és akkor kezdtek hatni az angolszász világban, amikor az angol-amerikai tudományos és filozófiai gondolkodás a pozitívizmus modern változatának erős befolyása alatt állt, nagyon sokat ártott Webernek. A modern pozitívizmus hatása alatt álló közönség egy naturalista társadalom- és történelemfelfogás keretei között próbálta értelmezni a weberi elképzeléseket, aminek következtében ezek az elképzelések sokszor eltorzultak, és torz formában hatottak.

Ha egyáltalán hatottak. Mert a weberi elképzelések leglényegesebb elemei nemcsak a pozitívizmus naturalista társadalom- és történelemfelfogásával voltak összeegyeztethetetlenek, hanem – ettől nem függetlenül – a tudományosság követelményeiről vallott pozitívista elképzeléseknek sem feleltek meg. És ami nem felelt meg a pozitívista tudományoszménynek, azt az angolszász közönség tudománytalanak minősítette, és mereven elzárkózott előle. Ennek következtében bizonyos weberi eszmék hosszú időn keresztül nem hatottak: a modern pozitívizmus jelenléte és hatása a befogadó közegben, az angol-amerikai közönség erősen pozitívista beállítottsága bizonyos weberi eszmék közvetlen hatását megakadályozta – és ezzel mondhatni kerülő útra terelte a háttörténetet.

Olyan kerülő útra, amelyen évtizedekbe telt, amíg például a megértő társadalomtudomány programja megérkezett az angolszász világba, és megint csak kerülő úton – egy újabb kerülő úton – polgárjogot nyert a társadalomtudományos és filozófiai gondolkodásban. De ez már egy másik történet.

Jegyzetek

1. Pontosabban fogalmazva: a 30-as évek első felében kezdődött a weberi eszmék karrierje az angolszász világban, mert Weber neve korábban sem volt ismeretlen Angliában és Ame-

rikában (szórványosan már 1910-től kezdve jelentek meg Webert említtő vagy kifejezetten Weberrel foglalkozó cikkek). A 20-as évek végén már elméleti igényű elemzések is szület-

tek (lásd pl.: Talcott Parsons: „CAPITALISM” IN RECENT GERMAN LITERATURE: SOMBART AND WEBER. In: *Journal of Political Economy*, 36. [1928] 641–661. o. és 37. [1929] 31–51. o., valamint Theodore Abel: SYSTEMATIC SOCIOLOGY IN GERMANY: A CRITICAL ANALYSIS OF SOME ATTEMPTS TO ESTABLISH SOCIOLOGY AS AN INDEPENDENT SCIENCE. New York, 1929), és két Weber-mű is megjelent angolul (lásd: GENERAL ECONOMIC HISTORY. Glencoe, IL. 1927 és THE PROTESTANT ETHIC AND THE SPIRIT OF CAPITALISM. London, 1930).

2. Lásd pl. R. O. Butler: THE ROOTS OF NATIONAL SOCIALISM, 1783–1933. London, 1941 és F. Grégoire: THE USE AND MISUSE OF PHILOSOPHY AND PHILOSOPHERS. In: THE THIRD REICH. (Ed. by M. Baumont, J. H. E. Fried and E. Vermeil.) New York, 1955. 678–709. o.

3. Lukács egyik legkeményebb vádja az, hogy Weber szerepet játszott a náci „Führer-misztika” előkészítésében: „Mint ismeretes, szociológusában sajátlagosan a demokratikus vezér elhivatottságát tekinti »charizmának«, s ebben a terminológiában már kifejezetre jut a vezértség fogalmilag fel nem oldható és meg nem fogható irracionális jellege.” És Lukács szerint „a vezértség és a vezetés szociológiájára irányuló efféle kísérleteknek nem lebecsülendő a jelentőségük a náci vezérmisztika befogadására kedvező szellemi légkör megteremtésében. [...] Ilyen légkör nélkül a fasiszta vezérelmélet sohasem találhatott volna hitelt az értelmiségben”. (AZ ÉSZ TRÓNFOSSZTÁSA Budapest, 1965. 488. és 490. o.) – Nem ilyen közvetlen formában, de hasonlóan kemény vádakkal illette Webert Mommsen, amikor a Weber és Carl Schmitt politikai írásai közti intellektuális hasonlóságot elemezte, és Schmittet egyértelműen Weber követőjének nevezte (lásd Wolfgang Mommsen: MAX WEBER UND DIE DEUTSCHE POLITIK, 1890–1920. Második és átdolgozott kiadás. Tübingen, 1974. 407–413. o.).

4. Egészen szélsőséges példa erre Hans J. Morgenthau, aki egy időben még attól is óvakodott, hogy hivatkozzék Weberre, és a háború alatt írott SCIENTIFIC MAN VS. POLITICS (Chicago, 1946) című művében az egyértelműen Webertől származó elképzelések kapcsán jobbára csak amerikai szerzőket említett (erről lásd: Stephen P. Turner és Regis A. Factor: MAX WEBER AND THE DISPUTE OVER REASON AND VALUE: A STUDY IN PHILOSOPHY, ETHICS AND POLITICS. London, 1984. 169–170.

o.). – Jóval később, egy 1977-es önéletrajzi írásában egyébként Morgenthau maga is elismerte, hogy Weber politikai írásai nagy hatást gyakoroltak rá fiatal éveiben (lásd: FRAGMENTS OF AN INTELLECTUAL AUTOBIOGRAPHY: 1904–1932. In: TRUTH AND TRAGEDY: A TRIBUTE TO HANS MORGENTHAU. [Ed. by K. Thompson and R. Mayers.] Washington, 1977. 1–17. o.). 5. Lásd: Carl G. Hempel: TYPOLOGICAL METHODS IN THE NATURAL AND SOCIAL SCIENCES. In: ASPECTS OF SCIENTIFIC EXPLANATION (AND OTHER ESSAYS IN THE PHILOSOPHY OF SCIENCE). New York–London, 1965. 162. o. – A Hempel által hivatkozott helyen Weber arról beszél, hogy az értelme szerint evidens értelmezés nem feltétlenül érvényes kauzális értelmezés, csupán egy evidens kauzális hipotézis, amelyet még ellenőrizni kell: a megértő eljárással megfejtt értelmet össze kell vetni a tényleges kimenettel (lásd: Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM. Budapest, 1987. 42. o.).

6. Gadamer kifejezetten arról beszél, hogy a tradíciónak kérdésessé kell válnia ahhoz, hogy létrejöhessen az a közvetlen és tudatos hermeneutikai viszonyulás, amelyet ő – a tárgyat merőben objektumként kezelő történeti rekonstrukcióval szemben – „hatástörténeti mozzanatként” nevez (lásd: Hans-Georg Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Budapest, 1984. 14–15. o.).

7. Popper megkülönböztette az „antınaturalista” és a „pronaturalista” historicizmust (lásd: Karl Popper: A HISTORICIZMUS NYOMORÚSÁGA. Budapest, 1989). – E helyütt – Popper megkülönböztetésére utalva – használtam a „historicismus” kifejezést, a továbbiakban azonban a magyar szóképzésnek inkább megfelelő „historizmust” fogom használni.

8. Ami kissé megröszélt elnevezés, mivel azt a látszatot kelte, hogy a német filozófusok – pl. Dilthey vagy a neokantianusok – a maguk álláspontját a pozitívizmus egységes tudományfelfogásával szembeni tudományelméleti alternatívának szánták. A vita ugyan a tudományok egységéről, illetve különbségéről folyt, ám a németeket igazából nem a tudományelméleti probléma – természet- és társadalomtudományok viszonya – foglalkoztatta: ők a természettudomány mintájára fölfogott pozitívista társadalom- és történettudomány számára hozzáférhetetlen problémák tudományos tárgyalására kerestek lehetőséget, s

ezért eleve a természettudománnyal szemben definiált újfajta tudományról (szellemtudományról, kultúrtudományról) beszéltek. A pozitívizmussal szemben tehát *nem tudományelméleti* megfontolásai voltak, hanem a pozitívista tudománykonceptió *naturalizmusát* ítélték tarthatatlannak, és a saját álláspontjuk – módszertani dualizmusuk – is inkább a pozitívista álláspont naturalizmusának *elutasításából*, semmint tudományelméleti megfontolásokból következett.

9. Egészen Hempel 1942-es cikkéig (THE FUNCTION OF GENERAL LAWS IN HISTORY. In: Hempel: i. m. 231–243. o.) kellett várni, hogy a neopositívista tudományfilozófia berkeiben legalább a történelmi magyarázat természetéről meginduljon a vita.

10. A legszélsőségesebb támadást Popper intézte a histori(c)izmus ellen A HISTORICIZMUS NYOMORÚSÁGA (id. kiad.), illetve a THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES (New York, 1962) című művében.

11. Hasonló megállapításra jut Collingwood, aki a kortárs angol gondolkodókról azt írja, hogy „a tudásról nyújtott leírásuk, amely – úgy tűnik – elsősorban az észlelés és a tudományos gondolkodás tanulmányozásán alapul, nemcsak mellőzi a történelmi gondolkodást, hanem valójában a létevel sem egyeztethető össze”. (Robin G. Collingwood: A TÖRTÉNELEM ESZMÉJE. Budapest, 1987. 295. o.)

12. A szigorúan és következetesen végigvitt empirizmus következményeit Bertrand Russell fogalmazta meg az ún. „temporális szkepticizmus” hipotézisében: „Logikailag nem lehetetlen az a hipotézis, hogy a világ öt perccel ezelőtt jött létre, pontosan úgy, ahogy éppen akkor volt, olyan népszerűségi, amely emlékezett a teljesen változatlan múltra. Nincs logikailag szükségszerű kapcsolat a különböző időkben bekövetkezett események között; következésképpen az a hipotézist, hogy a világ öt perccel ezelőtt kezdődött, nem cáfolhatja semmi, ami most történik, vagy a jövőben fog történni. Így mindaz, amit a múltból való tudásnak hívunk, logikailag független a múlttól. Tartalmait teljesen jelenbeli tartalmakként elemezhetők, amelyek elméletileg még akkor is éppen azok lehetnek, amik, ha semmiféle múlt nem létezett.” (B. Russell: THE ANALYSIS OF MIND. London, 1921. 150–151. o.)

13. Ebben az esetben további – magából a tapasztalatból nem levezethető – feltételek szükségesek ahhoz, hogy a történelmi ismeretek

valóban *történelmi* (azaz a múltra vonatkozó) ismeretként és ugyanakkor valóban *ismeretként* legyenek elemezhetők, hiszen magában a tapasztalatban semmi nem utal arra, hogy tapasztalataink (pontosabban: a tapasztalataink leírására használt terminusok) legalább részben nem időfüggetlenek. A történelemnek viszont (egyéb feltételek mellett) csak akkor van helye ismereteink rendszerében, ha vannak olyan esetek, amikor a jelen leírása szükségképpen feltételezi a múltra való utalást, de ez a kapcsolat megfordítva nem lehetséges, amikor tehát a múltra vonatkozó állítások olyasmint (is) tartalmaznak, ami nem fordítható le maradék nélkül a jelenre utaló állításokra. (A múltra és a jelenre utaló terminusok viszonyát részletesen elemzi A. C. Danto ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY [Cambridge, 1968] című művében.)

14. „A fizikalizmus koncepciója két egymástól független állításban vagy tézisben foglalható össze. Az egyik tézis inkább egy hipotézis, amely arra vonatkozik, hogy milyen lesz a jövőben a tudomány. Ezen hipotézis szerint a fizika fejlődésével az összes többi tudomány minden létele és törvénye lefordítható lesz a fizikába, azaz egyetlen egységes tudomány lesz majd, s csak a gyakorlati munkamegosztás szükségessége fogja elkülöníteni az egyes tudományokat. [...] A második tézis metodológiai, módszertani jellegű [...] A fizikalizmus második létele azt mondja ki, hogy a fogalomalkotás és ezzel együtt az igazolás bázisa a fizikai tárgy nyelv; azaz az a nyelv, amelyben a környező fizikai tárgyakkal beszélünk.” (Altrichter Ferenc: „BEVEZETÉS” A BÉCSI KÖR FILOZÓFIÁJA című kötethez, Budapest, 1972. 36–37. o.)

15. Carl G. Hempel: TYPOLOGICAL METHODS IN THE NATURAL AND SOCIAL SCIENCE. Id. kiad. 163. o.

16. Uo.

17. Lásd: Max Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM. I. fejezet (SZOCIOLÓGIAI ALAPFOGALMAK), I. rész (MÓDSZERTANI ALAPOK), különösen a 2. és a 4. pont (id. kiad. 38. és 40. o.).

18. Hempel: i. m. 163–164. o.

19. Uo.

20. Weber szerint a valóban értelemmel bíró viselkedés ritka: ő maga hívta föl a figyelmet arra, hogy a valóságban a cselekvők „inkább csak [...] ösztönösen vagy szokásszerűen” cselekszenek, hogy az „igazán értelemmel bíró cselekvés [...] a valóságban mindig csak haláleset” (Weber: i. m. 51. o.).

21. Uo. 46. o.

22. Weber elképzeléséről sokáig mindenki azt gondolta, amit Theodore Abel fogalmazott meg híres – és hosszú időn át a weberi „megértés”-fogalom standard interpretációjának tekintett – THE OPERATION CALLED VERSTEHEN című cikkében (in: *American Journal of*

Sociology, 54. [1948] 211–218. o.): hogy tudniillik Weber a „megértés” fogalmával valamiféle mentális intuícióra, empátiára, belehelyezkedésre, szóval mindenképpen valamilyen szubjektív, tudományosan nem elfogadható eljárásra utal.

Csengery Kristóf

KŐ-VÖLGY

Ég-föld között, szélesre tárva
szárnyát, egy nagy madár
feszül a szélnek. Mintha állna.
De nem is „mintha”. Áll.

Míg az áramló semmi sodra
meg az ellenkezés
birkózik, rátalál a pontra,
ahol ő győzhet, és

mint egy élő, de öntudatlan
vessző a *lázadó*
ó-ján, lebeghet, míg az alkonyatban
a gravitáció

egy percre félrefordul. Itt lent,
rímként a fenti kék
árra, zöld ár borít be mindent:
hullámzik a vidék

a suhogó kalászos, combig érő
öleléstől, amely
mintha körülfontá a lépő
lábát, ne menjen el.

Kakukkfűvel telik a zsákunk,
asztalt terít a föld.
Most: most biztos, hogy kívül állunk
a rossz jellel jelölt